

Nemzetiségi* bibliográfia és dokumentáció hazánkban a kezdetektől napjainkig

Cholnoky Győző – Futala Tibor –
Kertész Gyula

A magyar politika és közgondolkodás jó kétszáz éve viaskodik a mai vagy majdnem a mai értelemben vett nemzetiségi kérdéssel. Többnyire kilátástalanul, legfeljebb piruszi győzelmeket aratva. Pontosabban: minél nagyobb látszott a diadal, rá annál is nagyobb vereség következett. Az út a „nemzetiségtartó magyarságtól” a „harmadában nemzetiséggé lett magyarságig” vezetett, ahonnan – 1938 és 1944 között – csak kérész életű és részleges „visszautak” és „visszavételek” adódtak. Azokért is keservesen meg kellett szenvednünk (kárpátaljai, erdélyi és vajdasági atrocitások, kárpátaljai deportálások, csehszlovákiai ki- és áttelepítések 1944-1945 után).

A kérdést először – az imént említett két évszázad első, immár alig hosszabbik felében – a „magyar szupremácia” mind harciasabban csatogó lobogója alatti cselekvés mérgezte el. Ennek legostobább szlogenje, az „előre a harminc millió magyarért”, *Rákosi Jenő*től származik.

Aztán következett az elit trianoni megrendülése, ami azzal is járt, hogy legjobbjai megpróbálták a „Justice for Hungary” mozgalmát a tények méltányosságával megalapozni, miközben a felelőtlenek az ezzel merőben ellentétes „mindent vissza”-val, „nem, nem, sohá”-val és „Csonka Magyarország nem ország, egész Magyarország mennyország”-gal manipuláltak és vezették félre a közvéleményt.

Az 1945 utáni retorziókat követően – összefüggésben az érdekelt országok szovjet mintára történő átszervezésével és a lenini nemzetiségi politika iránti elkötelezettségével – a Kárpát-medence különböző régióiban élő magyarok szűkös nemzetiségi élettere egy ideig kiegyenlítőddött, meglehetősen hasonlított egymásra, majd ahogy a „létező szocializmus” válsága mélyülni kezdett, megint egyre inkább differenciálódott, azaz időle-

* A terminológiai bonyodalmakat is számításba véve, úgy véljük, hogy az egyszerűség kedvéért a továbbiakban joggal használjuk a „nemzetiségi” jelzőt a „nemzeti kisebbségi” jelző, a „nemzetiség” főnevet a „nemzeti kisebbség” főnév helyett is. Az ún. etnikai kisebbségekre vonatkozó bibliográfiai és dokumentációs munkával területi okokból nem foglalkozunk.

ges vagy véglegesnek szánt szűkítéseket volt kénytelen elviselni. E tekintetben a „csúcsterv”-nek a Ceaușescu-féle falurombolás bizonyult. Az effajta elgondolásokba és intézkedésekbe azonban a „nemzetiségi politika – belügy” jelszó miatt, kívülről nem nagyon lehetett beleszólni.

De a térség posztstálinista rezsimjeinek ez nem is volt érdeke. Az akkori Csehszlovákia – kis túlzással szólva – tulajdonképpen „leírta” a magyarországi szlovákokat, Románia a románokat, Jugoszlávia pedig a délszlávokat a felvidéki, erdélyi és vajdasági magyarság „átengedése” fejében, ami számukra rendkívül kedvező árfolyamot jelentett. (A Szovjetunió neve ilyen vonatkozásban majdnem kiejthetetlen volt, az NDK „könnyet sem ejtett” a kárpát-medencei németek maradékáért, az NSZK pedig legfeljebb egyes német csoportok jó pénzben való kimentésében érhetett el „eredményeket”).

A Kádár-rendszer a fenti cserearányok ellen sokáig (legalábbis nyilvánosan) nem tiltakozott, miközben saját nemzetiségeit a többi szocialista országokhoz hasonlóan ugyancsak belügyként kezelte. Sőt: a hatvanas évek végétől – mondhatni – „lenini nemzetiségi mintapolitikát” valósított meg, mert kis számú és szétszórtan élő nemzetiségei számára – mintegy a valóságos folyamatokat elleplező paravánként – viszonylag könnyű volt folklorisztikus sürgést-forgást teremtenie, de ugyanakkor a nemzetiségi oktatásügy visszafejlesztésével, az iparosítás kiváltotta migrációval, a magyar többségű tsz-ekbe való betagozással, főként azonban a látszólag „laissez faire, laissez passer” magatartásával objektíven siettetve a mind átfogóbb asszimilációt.¹

Ma a kisebbségi kérdés Kelet-Közép-Európában igencsak zűrzavaros állapotban van: a szocializmus kísértete helyett a sovinizmus kísértete járja be a térséget.

A hazai nemzetiségi politika története korántsem csak a magyar politikai elit és a történeti Magyarországon élt nemzetiségek-népek politikai vezetőinek viaskodását, esetenként konszenzus keresését jelentette – pl. az elbukott 1848/49-es szabadságharc után az emigráció képviselői között még együttműködési szándékok bukkantak fel² –, hanem a magyar politikai eliten belüli viaskodásokat és konszenzus keresést is. A többségi nézetek és a belőlük következő cselekmények (a második világháborút követő legsötétebb évek kivételével) mindig ki voltak téve az ellenzék erős opponálásának, majd folyamatos kritikai észrevé-

telezéseinek. Elég, ha e tekintetben egyfelől *Széchenyi Istvánra*³, *Kemény Zsigmondra*, *Szekfű Gyulára*, *Németh Lászlóra* és *Teleki Pálra*, másfelől pedig *Mocsáry Lajosra*⁴ és *Jászi Oszkára*⁵ utalunk.

Ez a fő oka annak, hogy a kétszáz éves nemzetiségpolitikai eseménysorozatnak igen kiterjedt vita- és szakirodalma, publicisztikája van. Egyrészt Magyarországon, másrészt a történeti Magyarország volt területein, harmadrészt a szomszédos államokban, negyedrészt pedig világszerte, de kárpát-medencei vonatkozásokkal (pl. Scotus Viator, azaz Seton-Watson).

A nemzetiségek és a magyarság között 1848-49-ben kialakult véres „félreértésekre” megértő válasznak szánt 1849. évi (szegedi) nemzetiségi törvény csak „jámbor óhaj”, szép deklaráció maradhatott. De még az 1868. évi nemzetiségi törvény is lényegében liberális szellemet tükrözött (a nemzetiségek a magyarokkal „egyenjogú országos nemzetnek ismertetnek el”). A baj ott volt vele kapcsolatban, hogy a továbbiakban nem hozták létre a végrehajtásának ellenőrzését biztosító mechanizmust, s emiatt idővel alkalmatlanná vált az asszimilációs folyamatok megfékezésére⁶.

A kiegyezés után gyors fejlődésnek indult magyarországi tudományosság is liberális volt. Sorra-rendre indultak a mindmáig alapvetőnek számító folyóiratok (*Nyelvtudományi Közlemények* – 1862; *Jogtudományi Közöny* – 1866; *Századok* – 1867; *Magyar Nyelvőr* – 1872; *Budapesti Szemle* – 1873; *Földrajzi Közlemények* – 1888; *Ethnographia* – 1890; *Akadémiai Értesítő* – 1890; *Irodalomtörténeti Közlemények* – 1891; *Magyar Pedagógia* – 1892; *Magyar Statisztikai Közlemények* – 1893; *Huszadik Század* – 1900), amelyekben az egyes szaktudományok művelői nemzetiségre való tekintet nélkül kaptak publikációs teret. Német, román, délszláv és szlovák értelmiségiből lehetett magyar tudóssá válni, de nem feltétlenül kellett, s így a magyar nyelv sokuknál pusztán a „lingua franca” funkcióját töltötte be. A nyelvészek nem „Köröcskébe”, hanem „Kružok”-ba tömörültek, a román tudósok külön szakosztályra tettek szert a *Magyarországi Néprajzi Társaságon* belül.⁷

Ráadásul a kibontakozóban lévő magyarországi tudományosság liberalizmusa pozitívizmussal párosult: csak a társadalmi élet különféle szektoraiból származó tények, illetve e tények valóságghű interpretálásai érdekelték. Ebből is következett: ami a politika számára a nemzetiségekkel való ellenségeskedésnek bizonyult, azt a

tudomány koegzisztenciájának vette és teljesen természetesen kezelte.

A nemzetiségi szakirodalom feltárásának indokai

A nemzetiségi témakörben napvilágot látott irodalom bibliografizálását és repertorizálását hosszú ideig (és gyakorta mindmáig) jórészt nem a nemzetiségi kérdéshez való tartozás alapján végezték-végzik el, hanem a politikához vagy valamelyik szaktudományhoz való tartozás szerint. Ezt a három kötetes Erdély-történet példamutató szakirodalmi dokumentáltsága bizonyítja a leglátványosabban⁸.

S itt érkezünk el az alapvető kérdésselhez: kell-e egyáltalán külön nemzetiségi bibliográfia és dokumentáció? E kérdésre mindenekelőtt történeti feleletet adhatunk: a két világháború között létesített nemzetiségi bibliográfiai és dokumentációs műhelyek beváltották a hozzájuk fűzött reményeket. *Teleki Pálnak* elhihetjük: „*Az úgynevezett Szociográfiai Intézetben gyűjtöttem mindazt, ami Magyarországról, a szomszéd országokról, a megszállott területekről nyomtatásban megjelent*”⁹. Az iménti nyilatkozatból az is következik, hogy Teleki a nemzetiségi bibliográfiát és dokumentációt „hungarika tágasságúnak” képzelte el, tehát nemcsak a Magyarországon megjelent irodalomra volt kíváncsi, hanem a magyar vonatkozású külföldire is, ami körülményeink közepette lényeges módszertani útmutatás. Ezt saját publikációs munkásságában is érvényesítette¹⁰.

Az önálló nemzetiségi bibliográfiai és dokumentációs tevékenység szükségességéhez spekulatív úton is el lehet jutni. Csak arra kell gondolnunk, hogy minden társadalmi lét felettébb bonyolult, polifón jelenség. A nemzetiségi lét is az, mondhatni: méginkább az, hiszen ez a körülmény minden létjelenségben prizmatörést okoz; közelebb hozza egymáshoz, mégpedig sokszor egészen közel a szabad nemzeti létben egymástól igen távol eső dolgokat. Elég, ha csak a vallás és a nyelv, a nyelv és a szaktudás, a hagyomány és a haladás egymásba ékelődésére utalunk. Így teljesen jogos a követelmény: a nemzetiségi témájú irodalom és információ (pl. a publikálást megelőző adat) e tartalom jogán (is) jelenjék meg a bibliográfiákban és az adatbázisokban, s ezzel mintegy a korábban észre sem vett összefüggésekre is figyelmeztessen.

A nemzetiségi irodalom tulajdonképpen interetnikus, akár történeti, akár gazdasági, művészeti, néprajzi vagy nyelvészeti jelenségeket tárgyal. Ezért példákat is adhat az élet sok-sok területén megvalósítható együttműködésre, illetve intésül szolgálhat: a már egyszer elkövetett hibákat nem tanácsos még egyszer elkövetni.

A dokumentációs munka történeti áttekintései

A nemzetiségi kérdéskör irodalmának bibliográfiai és dokumentációs gondozásáról – ha csak a legutóbbi egy-másfél évtizedet vesszük is – több hosszabb-rövidebb történeti feldolgozás született. Hogy a fentiek ellenére mégis megírtuk ezt az áttekintést, annak több, részint az aposztrófált feldolgozásokban rejlő oka van. Mégpedig:

- ♦ A legerjedelmesebb munka, *Für Lajos* munkája¹¹, amelyik e tárgykörben született, valójában csak per tangens foglalkozik a nemzetiségi bibliográfia és dokumentáció kérdéseivel, mindössze annyira, amennyire fő tárgyát, a kisebbség és tudomány viszonyrendszerét megvilágítandó, erre a szerzőnek szüksége volt. Ezen kívül ez az eredetileg 1981-ben megírt mű csak a Horthy-rendszer és az ún. „népi demokratikus kor” egy (1980-ig terjedő) részének időszakát tárgyalja. A megírás időpontjából az is következik: a szerzőnek egyes kérdésekben igen visszafogottan lehetett csak nyilatkoznia, az igazi mondanivalót mintegy a „sorok közé rejtve”.
- ♦ A rendelkezésre álló többi szakirodalmi produktum a fentitől abban különbözik mindenekelőtt, hogy sokkal vázlatosabb. Így az egész kérdést igencsak madártárlatból láttatja *Tóth Gyula* két cikke¹², amely az utolsó évtized, nevezetesen a 80-as évek történéseit természetesen már nem is foghatja fel. Aztán hivatkozhatunk még *Balla Gyula* vázlatára¹³, amely a teljes történetre utaló címe ellenére is csak 1970-től 1985-ig sorolja fel a nemzetiségi dokumentációs mozgásokat. Végül az e tárgyban kelt legfrissebb dolgozat¹⁴ részint a társadalomtudományi dokumentáció keretében tárgyalja a nemzetiségit, részint pedig csak a Horthy-rendszer évtizedeivel foglalkozik.

Miközben (lehetőleg új összefüggésekbe rendezve) felhasználtuk az imént hivatkozott termés adatanyagát is, egy sor azóta összegyűjtött adat bemutatásával szeretnénk kibővíteni és elmélyíteni a nemzetiségi bibliográfiáról és dokumentációról eddig kialakult képet.

A Trianon előtti kezdetek

A hazai nemzetiségi bibliográfia csírái már megtalálhatók a 19. századi kapcsolat-, nemzeti- és helytörténeti monográfiákban, illetve a különféle hungarika és helytörténeti bibliográfiákban. A múlt századi hungarika bibliográfiák közül a legjobb példa erre a nemzetiségét is „magába foglaló” típusra id. *Szinnyei József* torzóban maradt nagy hírlap- és folyóiratrepertóriumának két történeti kötete¹⁵.

A nemzetiségi kérdés irodalma a 20. század első és második évtizedében (a másodikban már az első világháború nagy nemzetiségi megrázkódtatásokat sejtető hatására) váltott ki olyan intenzív tudományos és közérdeklődést, hogy az már megkívánta a nyíltan megnevezett kérdéskör alatti regisztrálást.

Ezt a szükségletet először az új század első két évtizedének polgári radikálisai, az ún. „második reformnemzedék” tagjai ismerték fel, illetve próbálták kielégíteni. Először a *Jászi Oszkár* szerkesztette és a nemzetiségi kérdés iránt amúgy is elkötelezett *Huszdik Század* keretei között, majd csakhamar a *Fővárosi Könyvtár* égisze alatt.

Az első tudatos nemzetiségi bibliográfia valójában egy tágabb szakbibliográfiai vállalkozásból kihúzható „Matrjoska baba” volt, azaz: a Huszdik Század által publikált 1907. évi *Magyar társadalomtudományi bibliográfia* egyik fejezetét képezte „IV./10. Faj, nemzetiség. (Politikai antropológia)” címmel. Szerkesztője – *Varró István* – a szóban forgó fejezeten belül még további tagolást is alkalmazott, ún. általános kérdések, hazafiság, Ausztria, Magyarország, pángermanizmus, pánszlávizmus, románok, rutének, zsidókérdés¹⁶.

A következő, nevezetesen az 1908. év termését már a *Fővárosi Könyvtár Értesítőjének* 3. évfolyama hozza, majd az 1912. évi termésig bezárólag a *Magyar társadalomtudományi bibliográfia* a *Fővárosi Könyvtár közleményei* c. sorozat 5., 8. és 10. köteteként önálló kiadvánnyá válik¹⁷.

Az első teljesen önálló hazai nemzetiségi bibliográfiát *léczfalvi Sipos Kamilló* jelentette meg 1915-ben Kolozsvárott¹⁸. Ezt a terjedelmes munkát (közel 5 ezer tételnyi hazai és külföldi könyv, évkönyv, naptár, folyóirat- és hírlapcikk, kézirat) ismerteti *Kóhalmi Béla*, akkor a Fővárosi Könyvtár munkatársa, a Huszdik Század hasábjain¹⁹. Azt írja erről a betűrendes összeállításról, hogy „akkora bibliográfiai felkészültséggel, technikai és szakmai tudással készült, amivel ma Grönlandban készítenek bibliográfiát”. Később még hozzáteszi: „Aki a nemzetiségi kérdés könyvészetének összeállítására vállalkozik, annak tudnia kell, hogy vagy egész életét kell rászánnia, vagy lehetlenségre vállalkozik”. A kijelentés ugyan sommás, de *Kóhalmi* maximális akribiára való törekvését ismerve, minden bizonnyal az az irdatlan mennyiségű irodalom járt az eszében, amelyről bevezetesként szoltunk, továbbá annak a tájékozódó és szelekciós képességnek az elsajátítása, amely előfeltétele a nemzetiségi irodalomban történő eligazodásnak, illetve a vele kapcsolatos kritikai állásfoglalások kialakításának.

A világháborús körülmények között az imént tárgyalt társadalomtudományi bibliográfián kívül már csak egy ajánló bibliográfia született a Fővárosi Könyvtár műhelyében a bennünket érdeklő kérdéskörből, nevezetesen *A monarchia és a nemzetiségek*, amely az *Aktuális kérdések irodalma* című, hírneves sorozat 35. füzeteként látott napvilágot 1918 októberében²⁰. Az összeállítás ugyan névtelen, de a szakértők úgy tudják, hogy *Braun Róbert* műve, aki ebben az időben Szabó Ervin helyettese volt a Fővárosi Könyvtárban. A munka elvégzésére egyebek között az predesztinálta, hogy egy ideig a Huszdik Századot is szerkesztette, a Társadalomtudományi Társaságban pedig a szociográfiai szakosztály elnöke s mint ilyen a nemzetiségi kérdés jeles szakértője is volt. *Braun Róbert* szerkesztőségére-szerzőségére vall a szigorú válogatás: a mintegy 200 tétel bibliográfia még a Fővárosi Könyvtár állományát sem vette fel teljes egészében. Külföldi és magyar könyveket és folyóiratokat egyaránt tartalmaz, mégpedig meglehetősen széles időhatárok (1858-1918) között. (A kezdő évszám is sokatmondó, ui. *Mocsáry Lajos Nemzetiségek* c. műve ebben az évben jelent meg.)

Egy megelőző korszak irodalmi termékei gyakorlatilag egy új, merőben más korszak elején válnak ismertté, publikussá és propagálttá. 1922-ben a *Magyar Külügyi Társaság* (megalakult 1920. ápri-

lis 18-án, még a trianoni szerződés aláírása előtt) Népszövetségi osztálya egy 24 oldalas – francia címmel és alcímmel is ellátott – füzetkét tett közzé, amely a nemzetiségi kérdés 1918 előtti irodalmát bibliografizálja. Rövidsége ellenére is ez az első földrajzi-etnikai szempontból egyetemes – minden országra és nemzetiségre kiterjeszkedő – bibliográfiánk²¹. Kár, hogy folytatása elmaradt.

Az, hogy a vonatkozó publicisztikai-szakirodalmi termést egyre inkább speciális nemzetiségi bibliográfiák tárják fel, abból a felismerésből következik, amelyet Teleki így fogalmazott meg: magunk sem tudjuk, hányadán állunk. Egy 1939. évi képviselőházi nyilatkozatában engedte meg magának a következő visszaemlékezést²²: „*Annak idején a magyar béke delegáció tudományos előkészítője és a magyar béke delegáció irodájának vezetője voltam, amelynek szervezését még a szegedi kormány ideje alatt kezdettem meg. Azt hiszem, annak idején sok mindenfélét előre láttam... Én akkor, a háború utáni első három-négy esztendő elmúlása után azt láttam, szükség van arra, hogy magunk is világosan lássunk, adatainkat komolyan szedjük össze, kritikai szűrőn bocsássuk át, mert a magunk igazát csak akkor tudjuk megvédeni, ha azt magunk is alaposan ismerjük.*”

Mindazonáltal – úgy látszik –, hogy bár mennyiségileg volt mit összeszedni a Trianon előtti korszakból, ám a kritikai szűrőn való átbocsátás után ebből legfeljebb annyi maradt meg értéként, mint amennyi a Kazinczy-epigramma szerint Kisfaludy Sándor költészetéből. Erre látszik utalni például, hogy *Szekfű Gyula a Magyar történet 5.* kötetében a kiegyezés utáni nemzetiségi politikával kapcsolatos fejezetét - tanúskodik róla a szerző narratív kútfő- és irodalomjegyzéke – nem kis részben a történeti Magyarország széthullása után keletkezett művekre támaszkodva írta meg²³. Ez egyébként azt is jelzi, hogy a nemzetiség tudomány és/vagy a nemzetiség kutatás Magyarországon valójában csak a trianoni szerződés nyomán vált többé-kevésbé egzaktan vizsgálódó diszciplínává, legalábbis ami java részének kvalitásait illeti.

A nemzetiségi bibliográfia és dokumentáció intézményei a két világháború között.

„*Amikor – Trianon következtében – már 'magasról nézvést' sem volt meg az ország, 's a Föld-*

nek népén' kívül a föld is elfutott, az összezsugorodott állami keretek között valahogyan kísérletet kellett tenni e trauma elviselésére és feldolgozására” – utal a két világháború között szinte kényszerűvé vált „sokszólamú” cselekvésre az egyik dolgozat²⁴.

Bennünket – érthető módon – csak az a cselekvési „szólam” érdekel, amely a mérvadó politikai és tudományos elit megrendülését követte a kisebbségi problematika kezelését illetően, s amelyre e dolgozat idáig való menetében – mint a kevés „tisza” szólam egyikére – itt-ott már utaltunk is. Kevésbé patetikusán fogalmazva: Trianon következtében most már a jelentős hányadában nemzetiségivé vált magyarság szempontjából is egyre sürgetőbbé vált a nemzetiségi kérdés helyes megoldásának keresése, a kérdésről szóló hazai és külföldi irodalom számbavétele, hasznosítása.

A Magyar Külügyi Társaság

A nemzetiségi problematika gondozásának intézményesülése útján – megalakulásának igen gyors bekövetkeztét korábban már meg is említettük – az „első fecske” a *Magyar Külügyi Társaság* lett. E gondozás egyik jellegzetessége volt, hogy mindvégig külügyi, külpolitikai „szemüvegen át” nézte és értékelte a nemzetiségi kérdés fejleményeit, nehogy még egyszer érvényes legyen a megelőző korszakra vonatkoztatott társasági megállapítás: „... a külpolitikai tájékozódásnak... a hiánya a magyar nemzetet nem egy szempontból meglepetések, sőt kiábrándulások áldozatává is tette”. A gondozás abból a szempontból is jellegzetes volt, hogy a Társaság nem volt sem igazi kutatóintézet, sem pedig folyamatosan működő bibliográfiai-dokumentációs műhely: 1940-ben pl. 11 tagú „állandó irodai személyzet” vitte az ügyeit²⁵.

Ennek ellenére a Társaság munkásságát korántsem szabad szempontunkból a „futottak még” kategóriájába sorolni, illetve bennünket érdeklő tevékenységét szűk időhatárok közé szorítani²⁶. A következők miatt:

1. Ha a Társaság nem is volt bibliográfiai „főproducer”, az 1922-ben megjelent és már bemutatott nemzetiségi bibliográfiáján kívül, 1938-ban – megint *Horváth Jenő*, egyik vezető tisztviselője révén – ismét része volt egy bibliográfia összeál-

lításában. Ez a magyar kérdés irodalmát tárta fel, és nemzetközi használatra szánták²⁷.

2. A Társaság tevékenységi körében mindig megtalálható a könyv- és folyóiratkiadás, s ez háttérben tükrözi a nemzetiségi kérdésben való érdeklődését. Sorozati és egyedi publikációiban részint a kérdés nemzetközi vonatkozásait, részint történetének különböző állomásait elemezték-értékelték tudományos igénnyel. E kiadványok között több olyan is akad, amelyre manapság rámondanánk: tipikusan dokumentációs termék. Színvonalas folyóiratai – a *Külügyi Szemle* és a *Magyar Külpolitika* – átívelik a két világháború közötti korszak egészét, bár nem mindig a Társaság szerkesztésében²⁸. Továbbá: az akkor Horváth Jenő szerkesztette diplomáciai és kortörténeti szemle, *A Háborús Felelősség*, 1928/29. évi 1. évfolyamában *Bártfai Szabó László* két részes összeállítását publikálja az 1815-1867 közötti naplók, emlékiratok és feljegyzések könyvészeteként. Ez a magyar nyelvű és vonatkozású memoárokon kívül számos nemzetiségi, főként német és délszláv nyelvű, illetve tárgyú forrást is regisztrál²⁹.

3. A Társaság – nem kis részben saját kiadványainak és folyóiratainak információira támaszkodva – „nem a könnyű hatás eszközeivel, lelkesítő szónoklatokkal, hanem komoly tanulmányokon alapuló fejtegetésekkel” folytatott kimondottan értelmiségi ismeretterjesztést (Budapest 20 év alatt kb. 300, vidéken pedig kb. 100 előadást tartott). Az értelmiségi elit számára ezen felül neves külföldi személyiségeket és szaktekin-télyeket hívott meg előadónak. Közülük 71-en németül, 52-en franciául, 39-en angolul és 28-an olaszul beszéltek, ami azt is érzékelteti, hogy a Népszövetségi Egyesületek Nemzetközi Uniója keretében működő Társaság korántsem volt egyoldalúan német orientációjú. A tanfolyami ismeretterjesztés keretében (Külügyi szeminárium) 1926 és 1940 között a Társaságnak összesen 1435 hallgatója volt; közülük 18% volt a nő, 12% a zsidó. Ez jelzi: a Társaság nem volt sem konzervatíván antifeminista, és korántsem állt faji alapokon. A szemináriumokon kívül a Társaság igen eredményes és külföldi „táborozásokkal” tarkított (német, francia, angol, olasz és spanyol) nyelvtanfolyamokat is szervezett. 1936-tól – a magyar diplomatautánpótlást biztosítandó – ifjúsági csoportot működtetett.

4. Fontosnak tartotta a nemzetiségstudomány kibontakozását, és támogatta intézményeinek,

velük együtt a nemzetiségi bibliográfia-dokumentáció műhelyeinek kialakulását, mint az – egyebek mellett – a Faluhelyi Ferenc professzor által a pécsi kisebbségi intézet létrehozása érdekében szervezett ankétokból is kiviláglik³⁰.

A Magyar Statisztikai Társaság és Államtudományi Intézete

Teleki „adatainkat komolyan szedjük össze” iránymutatása nyomán mind gyakrabban felmerült a követelmény, hogy „a tiszta és elfogulatlan tudományosság alapján álló kutatás eredményeinek publikálásával” mielőbb jöjjön létre a nemzetiségi ügyekben való objektív tájékoztatás³¹, nem utolsósorban „a nemzetiség pozitívista felfogásából kiinduló, komoly hasznot nem hajtó magyarosító törekvések”³² kritikájaként.

A „tiszta és elfogulatlan tudományosság” követelménye a fiatalabb értelmiségi nemzedék körében is megfogant. „A harmincas években – írja *Hadrovics László* – fiatal történészek és filológusok egy kis csoportja *Eckhardt Sándornak*, a francia irodalom akkori professzorának vezérlete alatt a magyarság és a szomszédos népek együttélésének politikai és kulturális problémáit egészen újszerű, minden nacionalista egyoldalúságtól mentes felfogásban igyekezett értelmezni és történelmileg felfogni. A csoportba én is beletartoztam. Ennek a nagyon ígéretesen elindult munkának azonban csak a kezdeti sikereit tudtuk felmutatni, a fasizmus, a háborús évek és a későbbi kedvezőtlen légkör a folyamatos csoportmunkát nem engedte kibontakoztatni. Így mindegyikünk a maga területén igyekezett valamit ebből a fiatalkori ideálból átmenteni”³³.

Nem utolsósorban a *Hadrovics* említette fiatal értelmiségieknek biztosítottak létalapot azok a nemzetiségekkel foglalkozó intézmények, amelyek létrejöttéről a továbbiakban lesz szó.

A külügyi érdeklődésű értelmiséget gyorsan követve a hazai statisztikusok határozták el „erőik egyesítését”, s 1922-ben megalakították a *Magyar Statisztikai Társaságot*. S ezt a sietséget nem tekinthetjük a véletlen művének: 1922-ben ui. már látható volt, hogy a nemzetiségi sorba szakadt magyarság alapadatait és dokumentációját nekik kell produkálniuk mind a politika, mind a társtudományok számára, nem egyszer a torzítások leleplezésével és az adatok korrekciójával.

De túl ezen, a magyar statisztikatudomány nem kis részben éppen a népszámlálási metódusok tökéletesítésén keresztül emelkedett a kritikai tudományok rangjára. (Álljon itt e megállapítás alátámasztására *Elekes Dezső* némileg később írt népszámlálási metodikai útmutatásának néhány részlete: „... csupán a nemzetiségre való közvetlen rákérdezés visszalépést jelentene”, közlekedést „az intim döntési szférához”, s így csak „kiegészítő szerepet kaphat a népszámlálás során. De ennél is... fontosabb az a közeg, amely lehetővé teszi, hogy a megnyilatkozás olyan abszolút szabad állásfoglaláson alapuljon, amelyet semmi sem sért, mint ahogy... a korrekt feldolgozást sem. Minél inkább távolodunk az anyanyelvre kérdezéstől a nemzetiségre vonatkozó direkt rákérdezés irányába, annál nagyobb a veszélye az egzakt eredmény valamilyen befolyásolásának. Korrekt számbavétel úgy valósulhat meg, ha a kérdőív tartalmazza az alábbi paraméterekre való rákérdezést: 1. anyanyelv, 2. az anyanyelven kívül beszélt-használt nyelv, 3. nemzetiség, 4. állampolgárság a születéskor, illetve a származási ország, 5. vallás. Az adatfelvétel mindenkor a tartózkodási helyet kövesse.”^{33a} Aztán ez az útmutatás vált az 1941. évi népszámlálási metodika alapjává.)

Visszatérve a húszas évekbe: a Társaság számot vetve feladatai nagyságával, 1924-ben demográfiai szakosztályt hívott életre, „hogy az ország területén kívül élő magyarság viszonyainak állandó megfigyelésével foglalkozzék”. És azután: „mivel e munkálatoknak a népesedési viszonyokon felül a gazdasági és politikai állapotok tudományos megfigyelésére is ki kellett terjeszkedniük,... a Társaságban élénk visszhangra talált az indítvány, hogy az említett célok szolgálatára egy külön intézet alakítassék. A megvalósítás elé tornyosuló akadályok leküzdése után 1926. november 19-én tartott rendkívüli közgyűlésen a Társaság *Teleki Pál* grófnak, az eszme legjelesebb harcosának javaslata értelmében megalapította *Államtudományi Intézetét*”³⁴.

Míg a külügyek iránt érdeklődő értelmiség a korszak egészében beérte a társasági formával, a statisztikusok hat esztendőn át tartó próbálkozások után intézetet szerveztek társaságuk (és mondhatni: hatóságuk-hivataluk, a *Központi Statisztikai Hivatal*) mellé. Mégpedig felettébb mozgékony, „felvilágosítások adására mindenkor kész” intézetet³⁵, amely *Bibó István* visszaemlékezése szerint a 30-as évektől mind nagyobb in-

tenzitással foglalkozott „a magyar határrevíziós mozgalomra és a határon túli magyar kisebbség statisztikájára és sérelmeire vonatkozó adatgyűjtéssel, s e célból az egyes nyelvekből referensek álltak a rendelkezésére”³⁶. Az intézet tehát – a dolgot rövidre zárva – mindinkább igen fürge kormányzati háttérintézményként működött.

Hogy ez tényleg így alakult, arra nézvést álljon itt a legilletékesebb személy, *Rónai András*, az intézet aligazgatója, majd 1940. december 1-től igazgatója által írt beszámoló egyik részlete: „A nagyközönség tájékoztatása nem tartozott [az intézet] elsőrendű feladatkörébe, s csak mellékesen és különleges hiány esetén foglalkozott kiadványok szerkesztésével.” (Egyebek mellett ilyen „különleges hiány” érzetében készítette el és adta ki Magyarország 1910. évi néprajzi térképét *Bátky, Kogutowicz* és *Teleki* szerkesztésében, valamint a történeti Magyarország területének nemzetiségi térképét az 1930-1939. évi népszámlálási adatok alapján.) Viszont – folytatja *Rónai*, „az utódállamok területére, a lakosság életére, közgazgatási, kulturális és gazdasági helyzetére, de különösen a nemzetiségi kérdéssel összefüggő viszonyokra vonatkozó minden befutó könyv, röpirat, térkép, adat, közlemény, tanulmány stb. személynevek, földrajznevek és tárgykörkök szerint decimális szakbeosztással rendezve az Intézetben gyorsan megtalálható. Az adatnyilvántartó cédulák száma ma már [1941 decemberéig] kb. 900 000.”³⁷

Rónai más művéből³⁸ tudjuk, hogy ezeket a publikált és nem publikált anyagokat, jelentéseket nem egyszerűen gyűjtötték és rendszerezték, de megbízhatóságuk szerint minősítették is, ami azért szükségszerű, mivel az Intézetben „az adatgyűjtő munka mellett mind nagyobb szerepet kapott a feldolgozó munka. Jelentések, tanulmányok, térképek készültek az Intézet munkakörébe utalt problémákról.” És továbbmenve a dokumentációs jellegű tevékenységekben: „Az utódállamokbeli napilapok anyagának összefoglalása céljából negyedévenként sajtószemlét, valamint a vonatkozó szakirodalom ismertetésére könyv- és folyóiratszemlét készített az Intézet.” Legvégül: „Az ország [első és második bécsi döntéssel kapcsolatos] történelmi eseményeiben az Intézet nemcsak adatanyagával szerepelt. A döntőbírói ítéletet megelőző külföldi tárgyalásokon a delegációkban – mint szakértő – vett részt az Intézet akkori aligazgatója. Később – mint az Intézet igazgatója – tagja lett a Magyar-Szlovák

és Magyar-Román Határmegállapító Bizottságoknak, a Határkijelölő Központi Bizottságnak.”

Az Államtudományi Intézet – tanúsítják az iménti Rónai-idézetek – kétségtelenül mai szemmel is korszerű dokumentációs munkát végzett: intenzíven gyűjtött, szelektált, minősített, szekundér összeállításokat készített, és – ha kellett – a kormányzati elvárásoknak megfelelően igencsak gyors volt. E tekintetben alapvető publikációs tevékenységével sokat segített neki anyaintézménye, a Központi Statisztikai Hivatal, illetve a Hivatal adatgyűjtéseiből táplálkozó számos kiadványsorozat (pl. a Statisztikai kéziratos közlemények) és önálló kiadvány. Ezek a publikációk minden bizonnyal forrásértékűek ma is, és „iránytű funkciót” látnak el a nemzetiségkutatás, illetve a komplex Kelet-Közép-Európa kutatás számára, annál is inkább, mivel a statisztika valamennyi részterületét, így a népesedés-, a művelődés- és gazdaságstatisztikai tartományát egyaránt felölelik³⁹.

Rónai beszámolójából, amely 1941 végéig kíséri az Intézet életét, nem derül ki, hogy a 900 ezres gyűjtemény és adattár kizárólagosan saját beszerzés-gyapartás eredménye-e. Az történt ui., hogy a *Teleki Intézet* megalakulásakor (1941. szeptember 15.) a korábban önálló *Magyar Szociográfiai Intézetet* betagosították az *Államtudományiba*. A Szociográfiai Intézetnek pedig – meglátjuk majd a következőkben – rendkívül kiterjedt és változatos adattárai voltak, s összesen 2 millió 440 ezer cédulát tettek ki, bár korántsem volt valamennyi cédula nemzetiségi vonatkozású.

A magunk részéről feltételezzük, de bizonyítani nem tudjuk, hogy a két intézet gyűjteményei és adattárai a nemzetiségi problematika erejéig egymásról tudva, szinte közös erőfeszítéssel jöttek létre, intézetközi átadás-átvétel révén, és a fent említett fúzió utáni rövid negyedév alatt nem következett be semmiféle változás a Rónai által „államtudományi intézetieknek” minősített nyilvántartásokban, mint ahogy a volt szociográfiai intézeti nyilvántartásokban sem.

A lugosi Magyar Kisebbség

Több alkalommal szoltunk már a nemzetiségi politikával is foglalkozó folyóiratokról, illetve arról, hogy e folyóiratok esetenként nemzetiségi bibliográfiákat és dokumentációs összeállításokat is tartalmaztak. A szóban forgó folyóiratok között

különlegesen fontos helyet foglal el a *Magyar Kisebbség*. A következők miatt:

- ♦ Trianont követően igen korán megindult, és nem bizonyult kérész életűnek (1922-1942);
- ♦ egyaránt orgánuma volt az utódállamokba szakadt és az országban maradt értelmiségnek, míg maga a Romániához került Lugoson jelent meg;
- ♦ a nemzetiségi kérdésben egyetemességre és (Szekfű Gyula szerint is) mérvadóságra törekedett, amit tartalmán kívül az is bizonyít, hogy három idegen nyelven szóló testvérlapot alapított (*Glasul Minorităților – Die Stimme der Minderheiten – La Voix des Minorités*; 1923-1937), továbbá, hogy szakosított melléklapok kiadásával is kísérletezett (*Kisebbségi Iskolaügy*, 1929-1930; *Kisebbségi Jogélet* 1937);
- ♦ rendszeresen tett közzé nemzetiségi tárgyú bibliográfiákat, amelyek hol egy meghatározott időszak és/vagy kiadványkör, hol pedig egy-egy nemzetiség vagy nemzetiségi régió irodalmát tárták fel.

Mindez a haladó nemzetiségi politikus, a Szekfű Gyula által is nagyra tartott *Jakabffy Elemér* érdeméért jött létre és – mondhatnánk maiasán – működött.

Általános megállapításainkat mindenekelőtt a folyóirat 1922 és 1934 közötti időszakáról készített repertórium szerkezetének bemutatásával kívánjuk alátámasztani. Ez a repertórium – a könyvismertetőket is beleértve – teljességre törekszik, teljes (szükség szerint kiegészített és több helyre is beosztott) címléírásokkal operál, az anyagát pedig az alábbiak szerint rendezi el:

1. A kisebbségi kérdés általános jogi és nemzetközi vonatkozásai

2. A kisebbségi kérdés alakulása és problémái az utódállamok területén, különös tekintettel a magyar kisebbségekre: A) Románia, B) Csehszlovákia, C) Jugoszlávia, D) Burgenland, E) Az utódállamok magyar nemzetkisebbségeinek együttműködéséről és ennek nemzetközi vonatkozásairól

3. Más nemzetkisebbségek helyzetképeiből

4. A fejezeten belül: I. A világpolitika, különös tekintettel a nemzetkisebbségekre; II. Az összmagyarság kultúrája; III. Vegyesek.

Az egyes fejezeteken belüli elemi rendezőelv vagy a betű- vagy az időrend. Mutatói nincsenek, bár egy etnikai mutató nem ártott volna⁴⁰.

Másodjára a Magyar Kisebbségben megjelent bibliográfiák időrendi áttekintését adjuk:

- ♦ A kisebbségi kérdésre vonatkozó művek bibliográfiája (a Nemzetek Szövetsége kisebbségi tájékoztatója alapján). = 1924. 317.p.
- ♦ A Nemzetek Szövetségével és a kisebbségi kérdéssel foglalkozó folyóiratok. (Baranyai Zoltán művéből.) = 1926. 221. p.
- ♦ Bibliográfia (a Nemzetek Szövetségének 1926 februárjában kiadott jegyzéke alapján). = 1927. 140-141.p.
- ♦ Berecz Kálmán: A nemzetiségi kérdés irodalma. = 1931. 143-147.p.

Ez egy 126 tételes hányaveti és hiányos munka, amelyet a folyóiratban egy (H.) szerzői jelű kiegészítés (1931. 184-185.p.) és Albrecht Ferenc kiegészítése követett (1931. 265-270.p.). Az utóbbi, amely azon kívül, hogy sok új tételt közöl, egy kiadandó nagyobb szabású nemzetiségi bibliográfia tervét is felveti.

- ♦ Kiss Árpád: A kisebbségi kérdés román irodalmának bibliográfiája. = 1931. 270-277, 309-317, 342-346, 382-386.p.
- ♦ Foris Anna: A tót kérdés bibliográfiai vázlata 1918-ig. 1-2.r. = 1933. 634-644, 669-680.p.
- ♦ Kertész János: Burgenland bibliográfiája. = 1934. 383-391.p.
- ♦ Kertész János: A ruthén kérdés bibliográfiája. = 1935. 482-489, 585-589.p. (Itt jegyezzük meg, hogy 1943-ban keletkezett még egy hasonló tárgyú, de tágabb regionális bibliográfia Lelekács Miklós és Harajda János összeállításában Kárpátalja általános bibliográfiája címen, amely a Kárpátaljai Tudományos Társaság kiadásában Ungvárott jelent meg az Irodalmi és tudományos könyvtár c. sorozat 30. köteteként.)
- ♦ Gombkötő Antal: A nemzetkisebbségek kérdése a magyarországi folyóiratok
 - 1934-es évfolyamában. 1-3.r. = 1935. 128-132, 159-161, 191-194.p.
 - 1935. évi számaiban. = 1936. 159-163, 184-186, 220-224, 262-264, 298-299, 318-321.p. (Szemle.)
- ♦ Kertész János: A Szepesség bibliográfiája. = 1939. 21-28, 51-60, 90-95, 118-123, 148-153.p.
- ♦ A nemzetkisebbségi kérdésekre vonatkozó 1938. és 1939. években megjelent művek. = 1940. 179-183.p.

Az imént felsorolt bibliográfiák egyikét-másikat egy későbbi – érdekes módon egy közigazgatási tanulmánygyűjtemény részeként megjelent – meglehetősen terjedelmes nemzetiségi bibliográfiai mű olyan tökéletesnek tartotta, hogy az általa regisztrált irodalmat saját gyűjtésébe fel sem vette. Íme: „*Gyűjtésünknel nem terjedtünk ki a nemzetiségi kérdés irodalmának azokra a területeire – írja munkájának bevezetőjében Mikó Tibor –, amelyeket Kertész János Burgenland bibliográfiája, Foris Anna A tót kérdés irodalma 1918-ig, Kertész János A Szepesség bibliográfiája és A ruthén kérdés bibliográfiája című munkákban már feldolgoztak, mert ezek a gyűjtések olyan pontossággal és lelkiismeretességgel ismertetik az irodalmat, hogy csak ismétlésekbe bocsátkozhatnánk.*”⁴¹

Noha a 30-as és a 40-es években is több olyan folyóirat jelent meg, amely bibliográfiák-szemlék közzétételével segített elmélyíteni a nemzetiségi tájékoztatást, bizvást kijelenthetjük, hogy az eddig szóba került és még szóba kerülő teljes folyóirat-mezőnyből a Magyar Kisebbség volt a legegységesebb és a legkiegyensúlyozottabb.

A Magyar Szociográfiai Intézet

A nemzetiségi bibliográfiai és dokumentációs műhelyek létrejötte szempontjából 1924 is nevezetes esztendő, minthogy az 1924. évi augusztus 2-i 2146. ME II. sz. rendelet értelmében megalakul a *Magyar Szociográfiai Intézet*, mégpedig mint „a magyar állam és a környező országok közérdekű viszonyaira vonatkozó adatok nyilvántartását végző iroda”, amely az Államtudományi Intézet háttérintézményi „mozgékonyásával” és „mindenkor készségével”, illetve korlátozott közönségszolgálatával szemben főként „archiválásra” és „nyilvántartó jellegű feldolgozásra”, valamint intenzív közönségszolgálatra törekedett.”⁴²

„... volt olyan esztendő – adja elő az intézet igazgatója, *Krisztics Sándor* –, amidőn több mint kétszáz kutató járt az Intézetben, s több mint háromszáz esetben adtunk írásbeli választ községi adattári s bibliográfiai tartalommal. Szakminisztériumok számára is sok esetben álltunk úgy gyors felvilágosításokkal, mint hosszabb időt igénylő munkával készült feldolgozásokkal rendelkezésre.”⁴³

Hogy mindez nem volt üres szólam, arra nézvést Teleki Pál már idézett nyilatkozata a „legmagasabb helyről” származó bizonyíték. De hogy kollegiális bizonyítékkal se maradjunk adósak, álljon itt Mikó Tibor elismerése: „A gyűjtés anyagának magja [mármint az általa szerkesztett bibliográfia gyűjtéséé] a Magyar Szociográfiai Intézet részben kiadott..., nagyobb részben azonban még kéziratban maradt, amelyet Krisztics Sándor[nak], ... az Intézet igazgatójának szíves engedelmével és Kertész Jánosnak, az Intézet titkárnak szakszerű útmutatása mellett használtunk fel.”⁴⁴

Egyébként Krisztics Sándor szerint⁴⁵ „a szociográfiának nem elmélete, hanem eszménye, ideálja... az adatgyűjtés mind tökéletesebbé válik”. „Ebből a szempontból – fejtegeti továbbmenően – fogtuk fel a szociográfiát, amikor a Magyar Szociográfiai Intézetet létrehoztuk. A helyes helyzetismerés számára adatgyűjtő és adatrendező központi irodaként igyekeztünk azt kifejleszteni. A Magyar Szociográfiai Intézet társadalomtudományi információs és dokumentációs központként kezdte meg működését, s ettől az eszménytől nem tért el.” Az meglehet, hogy az „eszménytől nem tért el”, de eredeti feladatkörét jócskán kibővítette, minthogy több adattára (társadalomtudományi bibliográfia, központi társadalomtudományi szakkatalógus, hírlapindex) nem az alapításkor meghatározott, lényegében kárpát-medencei „átfogással”, hanem az egyetemesség igényével készült.

Az, hogy a Szociográfiai Intézet igen jelentős részben nemzetiségi információs és dokumentációs központ is volt, központi gyűjteményéből, a községi adattárból és kiegészítő vagy származékgyűjteményeinek tartalmából következik. A községi adattár ui. a Fayol-féle közigazgatási adattár rendszerének alapulvételével a történeti Magyarország összes tájegységére, megyéjére, városára (Budapest kivételével) és községére nézve minden olyan adatot regisztrált, amely bárhol és bármikor nyomtatásban megjelent, emlékiratban szerepelt és levéltárakban megtalálható volt. Az adattár retrospektív feltöltésének érdekében 1941-ig összesen 779 kötetnyi nagy értékű forráskiadványt dolgoztak fel az Intézet munkatársai. Ez több mint egymillió cédulát tett ki, s megye-járás-település szerinti betűrendben vált használhatóvá. Az irodalmi forrásmunkák kiegészültek a KSH településsoros népszámlálási, népmozgalmi és kultúrstatistikai adataival, s így a történeti Magyarország valamennyi településé-

re nézve igen tág időhatárok között álltak rendelkezésre egyebek mellett a nemzetiségi és vallási adatok (1880 és 1930, illetve 1869 és 1930 között). A KSH-adatok kb. 100 ezer cédulával gazdagították az adattárat. Végül további közel 100 ezer cédula „került ki” az Országos Levéltár 470, a Pesty helységnévtár 13, a többféle baranyai forrás 20 kötetének feldolgozásából is.

Kiegészítő adattárként szolgált az ún. közigazgatási tájékoztató lapok gyűjteménye, amely a csonka ország településeinek 1925. évi állapotát írta le. Származékgyűjteménynek volt tekinthető a helytörténeti bibliográfia (40 ezer tétel), az Erdély-bibliográfia (15 ezer tétel), a Bánát-bibliográfia (1800 tétel), a szociográfiai térképek és a községségi monográfiák indulóban lévő gyűjteménye.

A magyar és magyar vonatkozású könyv- és folyóirat-irodalmat foglalta magában a kiegészítőtől fogva a magyar társadalomtudományi katalógus, amely mintegy 60 ezer cédulát tartalmazott. Érdekes volt a magyar tudományosság szellemi katasztere, amely Teleki Pál kezdeményezésének köszönhető létét. Nyolcszáz szakember „jellemzőit” (ismeretkör, az elsajátított ismeretek mélysége, idegen nyelvtudás) tartalmazta. Egyébként ez is, akárcsak az Intézet több adattára (hírlapindex, társadalomtudományi bibliográfia, magyar kormányzati bibliográfia, valójában: jogszabálymutató) torzó maradt, s részint ezért, részint pedig kiadási kapacitáshiány miatt nem jelenhetett meg. Pedig az Intézet szeretett publikációkban „gondolkodni”, s amikor csak tehetett, publikált is. Így jelent meg a Társadalomtudományi bibliographia 1924-1928-ra vonatkozó évköre, majd 1941-1942. tárgyévi termése is. A Magyar kormányzati bibliográfiának csak 1924-1925. évi anyagát sikerült nyomtatásban megjelentetni, bár még további két évfolyama vált nyomdakésszé.

A Társadalomtudományi bibliographia 1941-1942. évi anyagát az Intézet 1941 augusztusában, tehát közvetlenül a Teleki Intézet alapítása előtt indult negyedéves orgánuma, a Magyar Szociográfiai Intézet Közleményei jelenteti meg (1941/42. évi első, 1942/43. évi második, illetve 1944. évi harmadik évfolyamában, negyedéves, majd féléves részletekben. Az 1942. év termése önálló kötetben is megjelent).

Többször hivatkoztunk már arra a bevezetőre, amelyet Krisztics a Közlemények első számának elejére írt. Szövegéből valamiféle burkolt tiltakozás is kivehető az Államtudományi Intézetbe történő betagozás ellen, ám ez túlnyomórészt az

eredmények felsorolásában merül ki, s mindössze néhány talányos (főként a Teleki halála okozta magáramaradottságra utaló) mondata enged következtetni ebbéli funkciójára is. Bizonyosabb jele Krisztics megbántódásának, hogy a Budapesten indult Közleményeket átviszi Pécsre, és szellemi kiadójaként a pécsi tudományegyetem szociográfiai intézete szerepel a továbbiakban.

Ennek ellenére a szóban forgó bevezetőben Krisztics programcélakat is kitűzött. Ezek szerint a folyóirat „a hosszú idő óta rendszeresen folyó társadalomtudományi és helytörténeti adatgyűjtő munka eredményeinek szélesebb körben való ismertetéére szolgál... A cél nemcsak az, hogy az intézet gazdag gyűjteményeire felépülő szakcikkek készüljenek, hanem hogy az intézet egyes gyűjteményei is közzététessenek... A közlemények jövődől számaiban közérdekű kérdések bibliográfiáinak,... valamint a helytörténeti bibliográfia egyes részleteinek közzétételére állandó rovatként fog szerepelni. Éppen így a közlemények minden száma a megelőző negyedév társadalomtudományi bibliográfiáját,... továbbá a megelőző negyedév alatt megjelent összes magyar könyv címeit szakrendbe foglaló Magyar Nemzeti Bibliográfiát is állandó rovatként fogja tartalmazni”. Krisztics mind a társadalomtudományi bibliográfia, mind az MNB közzétételével kapcsolatos ígéretének 1944-ig eleget is tett (az OSZK-ban a Közlemények utolsó meglévő száma: 3. évf. 1944. 3.sz.).

A Közleményeknek ez az aktivitása (ellentétben előbbi „kivonulások” megjegyzésünkkel) viszont arra utal, hogy a Szociográfiai Intézet (és – természetesen – apparátusa) nem enyészhetett bele egyik napról a másikra a nagyobb egységbe, a Teleki Intézetbe. A Budapest és a Pécs közötti „erőmegoszlás” is homályban maradt előttünk, akik itt nem is vállalkozhattunk a Szociográfiai Intézet tüzetes történetének megírására. Részben terjedelmi, részben témánkon túlmutató okokból sem. De hogy ez a történet megérdemelne egy „misét”, annál is kevésbé kétséges, mert a Krisztics-féle MNB-t sem értékelte eddig érdemének megfelelően a könyvtáros szakma.

Az egyetemi kisebbségi intézetek

„Hosszú meneteléseknek” bizonyult az egyetemi nemzetiségtudományi (kisebbségi) intézetek

létrejötte. Köztük is a legnevesebb pécsi intézeté 1928-tól 1936-ig tartott.

A gondolat, nevezetesen hogy az egyetemen is alakuljanak nemzetiségtudományi intézetek, részben az egyetemek tiszta tudományosságát, „propagandán kívülségét”, részben pedig a nemzetiségi kérdés interdiszciplináris, így számos tudományág együttműködésére aspiráló karakterét használta fel érveként.

Különben az egyetemi intézetek létesítésének célját, mikéntjét ismét csak Teleki Pál fogalmazta meg a legfrappánsabban: „A munka [ti. a nemzetiségi ügyekkel való törődés] politikai részét elintézi a kormány és a politikusok, akik ezzel aktíve ügyis foglalkoznak. Itt tisztán tudományos intézetről van szó, hogy elérjük a tudatlanságnak megszüntetését e téren. Az intézet feladata elsősorban az ifjúság tudását növelni a kisebbségi kérdésekben, és begyakorolni ezt az ifjúságot abba, hogy vezetés nemzedék neveltséggé e tekintetben. Hogy eddig csak incidentaliter neveltünk munkásokat ennek a kérdésnek, azt most rendszeres munkálkodás kövesse, s erre a különböző tudományzakoknak kollaborációjára van szükség. Nézetem szerint tehát az intézet célját nem a propagandában kell keresni, hanem megfelelő tudományos művelést és nevelést kell abba adni.” Teleki Pálnak ez a hozzászólása annak az ankétsorozatnak (1928. december 5.; 1929. január 23.; 1929. február 6.) az első ankétján hangzott el, amelyet a Magyar Külügyi Társaság segítségével Faluhelyi Ferenc pécsi egyetemi tanár szervezett a nemzetiségtudomány egyetemi intézményesülése érdekében⁴⁶.

Ehhez érdemes még kiegészítésül idézni Faluhelyi professzor gondolatát, nevezetesen azt, hogy nemcsak az utódállamokba került három és fél millió magyar miatt kell ilyen intézetet/intézetekeket szervezni, hanem amiatt is, mert „a csonka ország öntudatosává vált nemzetiségei, kivált a Dunántúl németisége, jelentős új feladatok elé állították az ország kormányzatát.”⁴⁷ A magyar és nem magyar kisebbségek helyzetének egyidejű tudományos vizsgálatával kapcsolatos igény mögött olyan politikai bölcsességet tételezünk fel, amely határozottan törekedett az „altera pars” megismerésére, s ezen keresztül a magyar–nemzetiségi jóviszony fenntartásának elősegítésére. A hazai németiségre vonatkozó kiemelés feltehetően célzás kíván lenni az Ungarländisch-Deutscher Volksbildungsverein (UVD) fokozatos radikalizálódására, birodalmi német kapcsolatainak

erősödésére, ami végül *Gratz Gusztáv* lemondásába és a teljességgel pángermán tudatú *Basch Ferenc* vezette Volksbund megalakulásába toroklott⁴⁸.

Visszatérve a pécsi intézet létrehozásának rögzös útjára: a Faluhelyi professzor szervezte ankét-sorozat *Klebensberg Kunó* vallás- és közoktatásügyi miniszterhez intézett emlékiratban csúcsosodott ki 1930 folyamán. Az emlékiratot *Apponyi Albert*, a Magyar Külügyi Társaság elnöke írta alá⁴⁹.

„Amilyen visszhangot keltett... a felvetett gondolat a társadalom és a sajtó keretében, annyira elmaradt a visszhangja az ezen a téren hivatott szerveknél” – summázza Faluhelyi ankét-akciójának negatív végkifejletét. Ez azonban korántsem szegte a kedvét, tovább próbálkozott. Egyszer másszor a „kis lépések politikájával” élt (pl. intézetében, a Nemzetközi Jogi Intézetben 1932 elején kisebbségi szakosztályt hozott létre), és – ha az látszott célravezetőbbnek – „társadalmi segítséget” vett igénybe (az egész ügyet tulajdonképpen a pécsi ifjúsági szervezetek emlékirata mozdította el a holtpontról). „1936. január 12-én aztán a vallás- és közoktatásügyi miniszter rendeletet adott ki, mely valójában gordiuszi megoldással szétvágta ezt a bonyolult csomót, és egyszerűen megenyhítette a magyar egyetemeknek, hogy keretükön belül kívánságukhoz képest kisebbségi intézeteket szervezzenek meg. A megszervezés részleteiről, valamint a létesítendő intézetek dotációjáról a miniszteri rendelet nem gondoskodott.”⁵⁰

A pécsi intézet létesítését követően a másik három tudományegyetemen is alakultak nemzetiségstudományi (kisebbségi) intézetek: Budapesten kettő is, Debrecenben és Szegeden egy-egy⁵¹, sőt a miskolci jogakadémián is kezdeményezték egy ilyen típusú intézet életre hívását⁵².

A pécsi intézet, bármennyire is kis létszámú szervezet volt, osztálytagozódása révén igyekezett lefedni a nemzetiségi problematika egészét. A következőképpen: 1. Az általános nemzetiségi kérdésekkel foglalkozó osztály; 2. A nemzetiségi kérdés jugoszláviai, 3. romániai, 4. szlovákiai (eredetileg: csehszlovákiai), 5. burgenlandi és egyben magyarországi vonatkozásait vizsgáló osztály; 6. A szórványokban élő, főként az amerikai magyarsággal foglalkozó osztály; 7. Az egyéb nemzetiségek osztálya. Az egyes osztályok vezetőinek kiemelt kötelezettsége volt területük könyvtári és dokumentációs gondozása (a köny-

vek és a cikkanyagok feltárása, a kartotékok fejlesztése stb.).

Az intézet különös vonzereje volt, hogy intézeten foglalkoztatta a hallgatókat, azaz kutatási és dokumentációs feladatokkal bízta meg közülük azokat, akik érdeklődést tanúsítottak egyfelől a nemzetiségi kérdések, másfelől a tudományos kutatómunka iránt. A legtehetségesebb és legigyekezőbb hallgatók az intézet belső munkatársai lettek. Számuk 1936 elején 6, 1936 végén 22 volt. 1940-ig 72 hallgató kapcsolódott be a munkálataikba belső intézeti tagként. 1948-ig, az intézet megszűntéig összesen 110 szakdolgozat született ezen a bázison (a szakdolgozatok teljes gyűjteményét a Baranya Megyei Levéltár birtokolja). A szóban forgó dolgozatok közül a „Baranya nemzetiségi viszonyairól, a nemzetiségi statisztika baranyai elemzéséről, Pécs népességének fejlődéséről... készített dolgozatok voltak magasan a legszínvonalasabbak”. Egy más nézőpontból értékelve ezeket a munkákat, a színvonal tekintetében a történeti jellegűeket kell kiemelni⁵³.

Ez a hallgatókkal végzett nemzetiségi irányultságú tudományos-dokumentációs műhelymunka egyfajta dokumentalista képzéssel is felért.

Láttuk: a pécsi intézet dokumentációs tevékenységéhez a horizontális (országok, régiók, nemzetközi szervezetek szerinti) metszetet az osztályok biztosították. A dokumentációs feldolgozás vertikuma pedig a következőképpen alakult: a) jog, b) statisztika, szociográfia, c) történelem, d) földrajz, közlekedés, néprajz, e) közgazdaság, kereskedelem, technika, f) kultúra, iskola, színház, tudomány, művészet, g) szociális kérdések, h) sajtó, i) nemzetvédelem, hadügy, j) belpolitika, k) külpolitika, l) kommunizmus, m) nemzetiségi kérdés, n) szabadkőművesség, o) zsidókérdés, p) pénzügy, q) tengerészet (kereskedelem), r) vallásügy, s) egészségügy, t) gyarmatügy, u) közmunkák, v) vegyes kérdések, x) revízió, z) propaganda.

Mi tagadás, aprólékos osztályozás a fenti: ráment az egész ábécé. Azon – persze – nem lehet csodálkozni, hogy a disztíngválás a kor körülményeinek felelt meg. Ehhez még egy megjegyzés kívánkozik: mivelhogy az a)-tól z)-ig felsorolt összes kifejezés nyilvánvalóan csak nemzetiségi összefüggésekben releváns, feltehető, hogy az „m) nemzetiségi kérdés” tárgyszót a témát általánosan taglaló dokumentumok indexelésére használták.

A dokumentációs munka – mondhatni – gerince a *sajtókivágat- és cikkgyűjtemény* fejlesztése volt, amelyben 82 hírlapból és folyóiratból származó közlemények foglaltak helyet. A dokumentált halmaz címei közül mindössze 13 volt a magyar, a többi külföldi. Később a „felvágási hadművelet” alábbhagyott, s ezért 1941-ben már csak 8 hírlap került erre a sorsra. A fel nem vágott sajtótermékek cikkeit-közleményeit – igen helyesen – bibliografizálni kezdték.

A fenti munkálatok eredményeként – s ez Faluhelyi számítása – kb. 40 ezer cikket tároltak kivágat gyanánt (kb. ezer, horizontális és vertikális címszóval ellátott borítékban), és több mint 5 ezer bibliográfiai felvétel készült a későbbiekben immár megőrzésre rendelt újságokból.

A dokumentációs állomány részét képezték „az utódállamokban élő magyarságról készült” kéziratok és jelentések. Ezeket tartalmilag csoportosították (sajtó, gazdaság, kulturális szervezetek, egyesületi élet).

Az intézetben folyó munka igényességét, s egyben a dokumentáció nagyvonalú, kiteljesített értelmezését manifesztálja Faluhelyi, amikor a *térképekkel* és a *fényképekkel* kapcsolatos tennivalókról szól, minthogy sem a fényképek, sem a térképek esetében nem feledkezett meg a hazai nemzetiségekre vonatkozó gyűjtéséről és feldolgozásáról sem.

A *könyvvállomány* 1940-ben 1200 kötetet tett ki, az Intézet megszűntekor 5025 kötetet. Az intézetbe 1940-ben 69 napi- és hetilap, valamint 64 folyóirat járt. Különösen értékes volt az utódállamok magyar nyelvű rendezett és bekötött hírlap-állománya.

Az adatgyűjtés, az adatkódolás, a jól válogatott szakkönyvtár, a kéziratok archívum és – persze – a mögötte álló szellemi erő tette lehetővé, hogy a pécsi intézet intenzív szakfolyóirat és dokumentációs publikálási tevékenységet folytasson, azaz gondoskodjék eredményeinek közkinccsá tételéről.

Szakfolyóiratában, a *Kisebbségi Körlevélben* (1937-1944, folytatása: *Nemzetiségi Szemle*, amely 1945 és 1947 között jelent meg, de 1948. évi 1. számát, amely a magyar-jugoszláv kultúrhét anyagát tartalmazta volna, már nem engedték közzétenni) jelentős recenziós, bibliográfiai és dokumentációs anyag található a nemzetiségi problémakörből. Így:

- [Stit]z [János]: Az amerikai magyar kisebbségi sajtója. = 2. évf. 1937/38. 1.sz.

3-4.p. Ez a bibliográfia több mint 60 észak- és dél-amerikai, illetve kanadai periodikum főbb adatait közli.

- B[é]di [I]mre: Kisebbségi krónika 1939-ről [a szlovákiai, romániai, jugoszláviai magyarság életéből]. = 1940. 2.sz. 29-41.p.
- Pusztai-Popovits József: A magyarországi nemzetiségek sajtóorgánumai és azok munkatársai. = 1942. 6.sz. 284-289.p.
- Kertész János: Régi és új magyar folyóiratok a kisebbségi kérdés szolgálatában. = 1943. 2.sz. 103-106.p. Itt a rövid bevezetőt követően 57 folyóirat főbb adataival ismerkedhetünk meg betűrendes felsorolásban a Budapesti Szemlétől az Ungamig.

Kifejezetten bibliográfiai szemle volt az 1944-ben rendszeresen megjelentetett *Kisebbségi Értesítő* és a *Nemzetiségi Sajtószemle* c. könyvmatos. A *Statisztikai Tudósító* kisebbségi mellékleteként megjelent *Kisebbségi STUD* (1939-1943) c. könyvmatos hetilap pedig mindenekelőtt a gyors adatszerű dokumentációs tájékoztatás orgánusaként szolgált. Fontosabb cikkeit és adatszolgáltatásait a Kisebbségi Körlevél is átvette, 1940-43 között megjelent számait rendszeresen reperi-torizálta⁵⁴.

Egyébként a Kisebbségi Körlevél 1937-1938-ban a Magyar Külpolitika, 1939-1941-ben pedig a *Csuka Zoltán* szerkesztette *Láthatár* c. kisebbségi kultúrszemle (élt: 1933-1934 és 1936-1944 között) melléklapja volt. A Láthatárnak az alábbi nemzetiségi bibliográfiák közlését köszönhetjük:

- Kertész János: A bukovinai székelyek és a moldvai csángók irodalma. = 1941. 2.sz. 28-32.p.
- Kertész János: A külföldi magyarság irodalma. = 1941. 4.sz. 81-90.p.
- Lakatos István: Bibliográfia az 1919-1940 között erdélyi szerzőtől önállóan megjelent magyar zenei vonatkozású munkákról. = 1943. 3.sz. 57-62.p.
- Nagy Iván: A külföldi magyar sajtó. = 1943. 5.sz. 97-103.p.
- Pusztai-Popovits József: Az észak-erdélyi új román irodalom bibliográfiája 1940-1943. = 1944. 2.sz. 39.p.

Nem túlságosan gyakori jelenség: a Láthatárról két repertórium készült⁵⁵.

Az egyetemi nemzetiségtudományi intézetek közül aktívan dolgozott a *Pázmány Péter Tudományegyetem Kisebbségjogi Intézete* is. Igazgatója *Kenéz Béla* egyetemi tanár, a Jog- és Állam-

tudományi Kar Statisztikai szemináriumának vezetője, a Magyar Statisztikai Társaság elnöke. Egyfelől kiadta a *Kisebbségvédelem* c. folyóiratot (1938–1944) *Elekes Dezső*, a KSH osztályvezetője, a Magyar Statisztikai Társaság főttkára felelős szerkesztésében. (E folyóirat dokumentációs szempontból nemzetiségstatisztikai tárgyú összeállításával, továbbá Irodalom [könyvszemle] és Szemle [hírek, krónika] rovatával tűnt ki. Másfelől pedig – más intézményekkel karöltve – támogatta e korszak végének egyik legjelentősebb tudományos vállalkozását, a *Radács Elemér* által szerkesztett *A Dunatáj* c. három kötetes adattár és tanulmánygyűjtemény munkáitait⁵⁶. Ennek első kötete a táj földrajzi, demográfiai és gazdasági viszonyait dokumentálja, és szemlézi az 1790–1918 közt alkotott nemzetiségi törvényeket és tervezeteket. Ez utóbbi fejezet *Kemény G. Gábor* összeállításában külön is megjelent a *Documenta Danubiana* sorozat 1. köteteként. Második kötete a pénzügy, külkereskedelem, közlekedés stb. kérdéseit tekinti át, továbbá közli a négy szomszédos államra vonatkozó alapvető adatokat, a harmadik pedig a táj hét országának történetét, kapcsolatát szemlélteti párhuzamos (szinkronikus) időrendi táblákban – az V. századtól a II. világháború kezdetéig. Nagy kár, hogy a tervezett 4. kötet (diplomáciatörténet, művészeti élet, társadalompolitikai fejlődés, kulturális fejlődés [időrendi táblázata], Dunavölgyi Who's who fejezetekkel, valamint az egész vállalkozás bibliográfiájával és indexével) már nem jelenhetett meg. Felújítása, de legalább kiegészítése az elmúlt ötven év adataival, eseményeivel rendkívül időszerrű, hézagpótló és próbára tévő közös feladata lehetne a térség mai tudományos intézményeinek.

(Folytatása következik.)

Jegyzetek, hivatkozások

1. Érdekesen és „kivülről” szólt erről Gerhard SEEWANN, a müncheni Súdost Institut kutatójának kaposvári előadása (1993. március 20.), amely A magyar nemzetiségpolitika mérlege az 50-es évektől napjainkig címet viselte. (Kézirat, 8 lev.)
2. KOVACSICS József: Die ungarische Literatur für die Minderheiten. = Review of historical demography, 7.no. (Ed. József Kovacsics.) Bp. 1992. 59-68.p.
3. FRIED István: Széchenyi István és a nemzetiségi kérdés. = Tiszta, 45.évf. 1991. 9.sz. 49-66.p.
4. GOTTAS, Friedrich: Zur Nationalitätenpolitik in Ungarn unter der Ministerpräsidentenschaft Kálmán Tisza. = Südostdeutsches Archiv, 17-18. Bd. 1974-1975. 85-107.p.
5. JÁSZI Oszkár: A nemzeti államok kialakulása és a nemzetiségi kérdés. Bp. 1912, Grill. 544 p. és rövidített újrakiadása Litván György bevezetésével és jegyzeteivel: Bp. 1986, Gondolat. 315 p. (Közös dolgaink.)
6. GYÖRE Zoltán: 1868:XLIV. törvények – egy korai próbálkozás a nemzetiségi kérdés törvényes rendezésére. = Létünk, 22.évf. 1991. 4-5.sz. 239-254.p.
7. CSOBAI Lászlóné: A Magyarországi Néprajzi Társaság Román Szakosztálya. (Életrajzi vázlatok.) = Ethnographia, 101.évf. 1990. 1.sz. 90-95.p.
8. Erdély története. Főszerk. Köpeczi Béla. 1-3.köt. Bp. 1986. Ismertetése: SEEWANN, Gerhard: Erdély története három kötetben. = Új Erdélyi Múzeum, 1.évf. 1990. 1-2.füz. 142-146.p.
9. Idézi KRISZTICS Sándor: A Magyar Szociográfiai Intézet. = A Magyar Szociográfiai Intézet Közleményei, 1.évf. 1941. 1.sz. 1-12.p. Az idézet helye az 1. lapon.
10. TELEKI, Paul: The evolution of Hungary and its place in European history. New York, 1923, Macmillan. XXIII, 312 p. 1 térk. Bibliogr. 245-312.p. Ebben a jelentős rejtett bibliográfiában az alapvető történeti, földrajzi, geológiai, statisztikai, jogi, etnográfiai műveken túl külön-külön fejezet tárja föl a hazai nemzetiségekre általában és különösen, valamint az amerikai és kanadai magyarságra vonatkozó honi és külföldi irodalmat. – Fotomechanikus utánnomása: Gulf Breeze, Fla. 1975, Acad. Internat. Press. XLIII, 243 p. (The Central and East European series 20.)
11. FÜR Lajos: Kisebbség és tudomány. Bp. 1989, Magvető. 242, 6 p. (Gyorsuló idő.)
12. TÓTH Gyula: A nemzetiségi dokumentáció feladatai. = A Magyar Könyvtárosok Egyesületének évkönyve 1981. Bp. 1982. 84-87.p.
- -: A nemzetiségi dokumentáció ügye Magyarországon. = Kritika, 1981. 12.sz. 5.p. Utánközlés: Látóhatár, 1982. 2.sz. 164-168.p.
13. BALLA Gyula: A magyarországi nemzetiségi dokumentáció kialakulásának vázlatos története. = Az Állami Gorkij Könyvtár évkönyve 1986. Bp. 1988. 113-117.p.
14. CHOLNOKY Győző – FUTALA Tibor: A hazai társadalomtudományi dokumentáció a két világháború között. = Tudományos és Műszaki Tájékoztatás, 40.évf. 1993. 1.sz. 12-19.p.
15. SZINNYEI József: Hazai és külföldi folyóiratok magyar tudományos repertórium. I.oszt. Történelem és annak segédtudományai. 1.köt. Hazai folyóiratok, évkönyvek, naptárak és iskolai értesítvények repertórium. 1778-1873. Bp. 1874. 2.köt. 1.r. Hírlapok. 1731-1880. Bp. 1885. – Ezekben a tárgyi elrendezésű kötetekben három tematikai ponton is kereshetők a nemzetiségekre vonatkozó cikkek, könyvismertetések: 1. Magyarország + Erdély történeti irodalmának külön-külön tárgyalásán belül a Népek alfejezetben, 2. a Helyrajz fejezetben és 3. a Földrajz (Magyarország+Erdély) Népismeret [=néprajz] alfejezeteiben. Ez a nemzetiség- és helytörténeti kutatók által kellően ki nem aknázott (név- és földrajzi mutatóval is ellátott) két kötet ékesen bizonyítja a nemzetiségi problematika jelenlétét már az első hírlapjainktól, folyóiratainktól kezdve.
16. Magyar társadalomtudományi bibliográfia az 1907. évről. Szerk. VARRÓ István. = Huszadik Század, 9.évf. 1908. 2.sz. 152-153.p.

17. Magyar társadalomtudományi bibliográfia az ... évről. Szerk. VARRÓ István, (1911-1912:) Váradi Irma. Bp. 1908. = A Fővárosi Könyvtár Értesítője. 3.évf. 1909. 2.sz. 77-84.p.
1909. 1910. VI, 76 has., 5 p. (A Fővárosi Könyvtár közleményei 5.)
1910. 1911. II, 76 has., 6 p. (A Fővárosi Könyvtár közleményei 8.)
1911-1912. 1914. VI, 168 has., 9 p. (A Fővárosi Könyvtár közleményei 10.)
18. SIPOS Kamilló, léczfalvi: A nemzetiségi kérdés könyvszetéhez. 1.köt., Első, általános (vegyes) rész. Kolozsvár, 1915, EMKE. II, 273 p. – Több nem jelent meg belőle.
19. Huszadik Század, 17.évf. 1916. 12.sz. 464-466.p.
20. A Monarchia és a nemzetiségek. - Die Monarchie und die Nationalitäten. - The Habsburg monarchy and the question of nationalities. - La Monarchie des Habsbourgs et le question des nationalités. Bp. 1918, Fővárosi Nyilvános Könyvtár. 23 p.
21. A nemzetiségi kérdés bibliográfiája. 1.r. A nemzetiségi kérdés 1918 előtt. - Bibliographie de la question des nationalités. P.1. Les nationalités avant 1918. [Összeáll. HORVÁTH Jenő.] Bp. 1922. 24 p. (A Magyar Külügyi Társaság kiadványai. Népszövetségi osztály 4.)
22. Ld. a 9. alatt.
23. HÓMAN Bálint – SZEKFŰ Gyula: Magyar történet. 5.köt. Bp. 1936, Egyet.ny. 690, 147 p. 12 t. 4 térk. – Vö. a mű 558-589. és 646-648. oldalával.
24. Ld. 14. alatt i.m. 12.p.
25. EÖTTEVÉNYI Olivér: A Magyar Külügyi Társaság. Bp. 1941, Egyet.ny. 13 p. (Köny. Külügyi évkönyv 1941.) – Amennyiben a Társaságról szólván nincs más hivatkozás, a többi adat is e forrásból származik.
26. Mint ahogy tette ezt a 11. alatt hivatkozott mű (52.p.), mondván: „... a 20-as évek végén, ha csak érintőlegesen is, de végeztek... a Magyar Külügyi Társaságban is ilyen jellegű kutatásokat.”
27. HORVÁTH [Jenő] E.: The Hungarian question. A bibliography on Hungary and Central Europe. Bp. 1938, Sárkány ny. 20 p.
28. Itt csak néhány „dokumentációs jellegű” kiadványra hívjuk fel a figyelmet: IRK Albert: A Nemzetek Szövetsége. Bp. 1921.; HORVÁTH Jenő: A Népszövetség eddigi működése 1920-1921. Bp. 1922.; A Szövetséges és Társult Főhatalmak szerződése Ausztriával, Cseho-Szlovákiával, Jugoszláviával, Lengyelországgal, Magyarországgal és Romániával a nemzeti kisebbségek védelmére 1919-1920. Bp. 1921.; [HORVÁTH Jenő:] A magyarországi nemzeti kisebbségekre vonatkozó programok, törvényjavaslatok, törvények és rendeletek. 1827-1920. Bp. 1922.; NAGY Iván: A nemzetiségi törvény a magyar parlament előtt. 1861-1868. Bp. 1930.; – A Külügyi Szemle háborús éveinek (1938-1944) sajátos „referált” és „beszélő” alcímmel megjelent repertóriumát (A KSZ a második világháborúban. Egy fejezet a szellemi ellenállás történetéből. Bp. 1946, Officina, 31 p.) BAROSS György készítette el. Ismerteti KERTÉSZ Gyula: A magyar időszi kiadványok egyedi repertóriumai. Annotált bibliográfia. 2.átd. bőv. kiad. Bp. 1990, OSZK-KMK. 415 p. (Az említett ismertést ld. a 411. tételszám alatt.)
29. BARTFAI SZABÓ László: Naplók, emlékiratok és feljegyzések Magyarország történetéhez. 1815-1867. (Bibliográfia.) 1-2.r. = A Háborús Felelősség, 1.évf. 1928/29. 399-418, 480-497.p.
30. A Magyar Kisebbségi Intézet szervezésének ankétjai. Pécs, 1930, Karl ny. 62 p. (A pécsi M.kir. Erzsébet Tudományegyetem Nemzetközi Jogi Intézetének kiadványai 13.)
31. FALUHELYI Ferenc: Bevezető előadás. = A Magyar Kisebbségi Intézet szervezésének ankétjai. Pécs, 1930. 18.p.
32. HAENDEL Vilmos, szepesváraljai: A kisebbségi intézetről. Miskolc, 1935, Ludwig ny. 8 p. (A Miskolci Jogászet könyvtára. Új sor. 12.)
33. HADROVICS László: Vallás, egyház, nemzetdat. Bp. 1991. 99.p.
- 33/a. ELEKES Dezső: The problems of the terminology and recording of minorities. = Review of historical demography, 7.no. (Ed. József Kovacsics.) Bp. 1992. 30-55.p. (Első, magyar nyelvű fogalmazványa: A kisebbségi terminológia és kisebbségvédelem, 3.évf. 1940. 1-2.sz. 21-35.p.)
34. Magyar Statisztikai Társaság. 1922-1927. Bp. 1927. 44 p.
35. NAGY Iván: Kisebbségi intézetek és a statisztika kapcsolatos feladatai. = A Magyar Kisebbségi Intézet szervezésének ankétjai. Pécs, 1930. 28-29.p.
36. Bibó István életútja. Huszár Tibor beszélgetése Bibó Istvánnal. 1976. dec. 16. 115 p. Kézirat az ELTE Szociológiai Intézetében. Az itt közölt részlet a 11. alatti mű 52. oldalán található.
37. RÓNAI András: Az Államtudományi Intézet. = A Magyar Statisztikai Társaság. 1932-1942. Bp. 1942. 33-36.p.
38. RÓNAI András: Térképezett történelem. Bp. 1989, Magvető. 349 p. – (2. bőv. kiad. Bp. 1993, Püski. 262 p.)
39. Ezt a termést a Magyar könyvszet. 1921-1944. 2. kötetének (Bp. 1984.) 47-90. oldalán lehet a legkényelmesebben áttekinteni.
40. Adatmutató a nyelvi, faji és vallási kisebbségek jogi, politikai, kulturális és gazdasági helyzetéről, különös tekintettel a magyar kisebbségekre. A „Magyar Kisebbség” nemzetpolitikai szemlében 1922. szeptember 1-től 1934. augusztus 31-ig közölt anyagból. Közzéteszi Jakabffy Elemér. = Magyar Kisebbség, 13.évf. 1934. szept. 1-16. és okt. 1. 17-19.sz. 473-580.p. Megjelent önállóan is. Megjegyzendő még, hogy – KAZAI Magdolna műveként – kéziratan megszületett a folyóirat teljes pályafutásának repertóriumát is. (Szeged, 1987. Gépirat. X, 1477 lev.) Az OKTK (Országos Kiemelésű Társadalomtudományi Kutatások) program VIII. a. Kulturális hagyományaink feltárása... főirány támogatásával kiadás előtt áll.
41. MIKÓ Tibor: A nemzetiségi kérdés magyar irodalma. = Közigazgatásunk nemzetközi kapcsolatai. Szerk. Mártonffy Károly. Bp. 1941. 1011-1108.p.
42. Ld. a 35. alatti hivatkozást
43. Ld. a 9. alatti hivatkozást
44. Ld. a 41. alatti hivatkozást
45. Ld. a 9. alatti tételt. A továbbiakban minden adat, amelyet a Magyar Szociográfiai Intézetről közlünk, ebből a forrásból származik.
46. Ld. a 30. alatt, 43.p.
47. FALUHELYI Ferenc: A pécsi M. Kir. Erzsébet Tudományegyetem Kisebbségi Intézetének működése. Bp. 1941, Áll. ny. 18 p. (Köny. Közigazgatásunk nemzetközi kapcsolatai.)
48. SCHÖDL, Günter: Trianon-Ungarn und die deutsche Minderheitenpolitik. = Südosddeutsches Archiv, 26-27.Bd. 1983-1984. 139-151.p.

49. Emlékirat... Klebelsberg Kunó... miniszter úrhoz. = A Magyar Kisebbségi Intézet szervezésének anktájai. Pécs, 1930. 55-59.p.
50. Ld. a 47. alatt. Ahol más forrásjelölés a pécsi Kisebbségi Intézetéről szólva nincs, mindenütt ezt a forrást használtuk.
51. Ld. a 11. alatt
52. Ld. a 32. alatt
53. SZITA László: Nemzetiségi (kisebbségi) kutatások és a hallgatók bekapcsolása a tudományos munkába a két háború közötti Erzsébet Tudományegyetemen. = Baranyai Művelődés, 1981. 3.sz. 75-81.p.
54. Mutató az Intézet Kisebbségi Stud (A Statisztikai Tudósító keretében megjelenő) könyvgyűjteményének cikkeiről. = Kisebbségi Körlevél, 1940. 2.sz. - 1943. 6.sz. (Az 1940. évi 5. és az 1943. évi 5.sz. kivételével.) Vö. a 28. alatti repertórium-bibliográfia 362. tételével.
55. GALAMBOS Ferenc: A Láthatár repertórium, 1933-1944. Bp. 1973. II, 145 lev. Gépirat. – OSZK Jelzete: 404 571; KOVÁCS J. Béla: Láthatár. (1933-1944.) Repertórium. Bp. 1986, ÁGK, Művelődéskutató Int. XL, 210, 6 p. Vö. a 28. alatti repertórium-bibliográfia 414-415. tételével.
56. Ennek az 1945 előtt elkészült, de csak 1946-ban megjelent műnek a bibliográfiai leírása a következő: A Dunatáj. Történelmi, gazdasági és földrajzi adatok a Dunatáj államainak életéből. 1-3.köt. Szerk. Radisics Elemér. (A 3. köt. főmunkatársa Kemény G. Gábor.) Bp. 1946, Gergely. 3 db.

NÉMET KULTÚRKINCSEK RESTAURÁLÁSA LENGYELORSZÁGBAN, NÉMET PÉNZEN. - Breslau (a mai Wrocław) Városi Könyvtárának muzeális gyűjteménye csaknem sértetlenül vészelte át a háborút, s utána a wroclawi Egyetemi Könyvtár állományába olvasztották be. Folyamatos konzerválására, restaurálására itt nem volt lehetőség, s az anyag egy része már veszélyeztetett állapotba került. A wroclawival már évek óta együttműködő marburgi Egyetemi Könyvtár most tervet dolgozott ki a legértékesebb 40 000 régi (15-18. századi) kézirat és könyv mikrofilmezésére; a 4 éves programot a német szövetségi Belügyminisztérium finanszírozza.
(DBI-Pressespiegel, 1993. május)

ROMÁNIA KÖNYVTÁRAINAK ELEMI DOLGOKBAN VAN SZÜKSÉGÜK SEGÍTSÉGRE – írja egy angol könyvtáros, a (kitűnően dolgozó) brassói Városi Könyvtárban szerzett tapasztalatai alapján. Hasznos dolog a könyvajándékozás, de még fontosabb volna, hogy ellássák őket nyugati folyóiratokkal és a saját könyveik karbantartásához szükséges anyagokkal, beleértve akár a tisztességes minőségű enyvet.
(Link-Up, 1993. június)

EURÓPAI KÖNYVTÁROSKÉPZŐ INTÉZMÉNYEK IS igénybevehetik az OCLC-nek az oktatásban felhasználható katalógizálási, referenz- és gyarapítás-együttműködési termékeit, szolgáltatásait, European Academic and Research Network vagy más össz-európai, illetve nemzeti hálózat közvetítésével. Ezt a Library School Program-ot 1984-ben indította az OCLC az USA és Kanada egyetemei számára. Most Európában, különös tekintettel a közép- és kelet-európai intézmények helyzetére, térítés nélkül nyújtja a szolgáltatások zömét azoknak az intézményeknek, amelyek könyvtár- és tákékoztatástudományi tanterve megfelel az ALA által megszabott akkreditációs feltételeknek.
(OCLC Newsletter, 1993. június)